

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Trabzon Eyaletinde Tımar ve Zeametlerin Durumu

Abdullah Bay*

Özet

Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren askerî, idarî ve malî düzeninin temelini oluşturan tımar sistemi XVI. yüzyılın sonlarına doğru bozulmaya başlamıştır. Bütün imparatorlukta olduğu gibi Trabzon Eyaletinde de tımar ve zeametlere itibar edilmemiş, reâyânın kitlesel göçleri de bu durumu hızlandırmıştır. Eyalet de çok miktarda terk edilmiş tımar vardır. Merkezî yönetim önce ıslahât teşebbüsleriyle durumu düzeltme yoluna gitmiş, ancak başarılı olamamıştır. Devlet askerî açıdan tımar sisteminden umduğu yararı elde edemeyince âyanlar vasıtasıyla asker toplamaya başlamıştır. Tımar sistemi, yeni Avrupa toprak rejiminin kabulüyle aşamalı olarak terk edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Tımâr, Trabzon, Zeâmet, Göç, Reâya*

Tımar sistemi, devlete ettiği hizmetlerden dolayı mükâfatlandırılmak istenen askerî sınıf mensuplarına, ulûfe gibi nakdî maaş tahsisi yerine bazı vergi gelirlerinin aynı olarak toplama haklarının bırakılması esasına dayanmaktadır.¹

* Dr. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı

¹ Kanunnâmede tımar şu şekilde tanımlanmıştır; “Ve bir bahşi dahi zeâmet ve tımârdır ki, erbâb-ı divana ve â’dâ ile mukâtele mukâbelesinde bâzı dilaverlere ta’yin olunmuştur ki, bu tâifeye zuema ve erbâb-ı tımâr derler”. Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (Merkezî ve Umûmî Kanunnâmeler)*, IV, İstanbul 1992, s.477; Tımar dağıtımı Osman Bey zamanında başlamıştır. Aşıkpaşazâde bu durumdan şöyle bahsetmektedir; “İnönü de denen Karacahisar sancağını oğlu Orhan’a verdi. Kayınpederi Edebalı’ya Bilecik’in gelirlerini tımâr olarak verdi. Sonra İznik iline yürüdüler. Amma aldığı yeri tımâr erlerine tımâr verdiler”. Aşık Paşazâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, (Haz. Kemal Yavuz, M.A.Yekta Saraç), İstanbul 2007, s.63-65; Sistemin menşei üzerine birçok fikir ileri sürülmüştür. Özellikle bazı batılı tarihçiler, tımar sisteminin Bizanslılar’dan Osmanlılar’a geçtiği görüşünü ileri sürmüşler, bazıları ise tımar sisteminin Sasaniler’den Araplar’a Araplar’dan da Türkler’e geçtiğini savunmuşlardır. Fuad Köprülü, Osmanlı Tımar sisteminin Anadolu Selçuklu “ikta” sisteminin devamı olduğunu isbat etmiştir. Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Ankara 1991, s.109; Osmanlı tımar kayıtlarında “tımâr” kelimesi yerine bazen “iktâ” da kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz; Oflaz, Mustafa, “Osmanlı Dirlik Sistemi”;

Devlet, mirî araziye savaşta yararlık gösteren kumandanlarına ve devletin yüksek kademelerindeki idarecilerine hizmet karşılığı maaş olarak tevcih etmiştir.²

Tımarlar tevcih edilmeden önce arazinin tahriri yapılarak vergi gelirleri ve vergi yükümlülükleri tespit edilir ve daha sonra sipahilere bu vergilerden belirli bir kısmı havale edilirdi. Tımar sahibinin kendisine tahsis edilmiş olan vergi gelirini, hangi vergiler olarak hangi reayadan toplayacağı icmal defterlerine kaydediliyordu. Kanunnâmelerde belirtilen aralıklarla yapılan tahrirlerle devlet sürekli olarak sipahileri kontrol altında tutmuş ve tahsis edilenden fazla vergi toplanmasını engellemiştir.³

Yıllık geliri 100000 ve üzeri olan topraklar “has” adı altında, padişah, vezir ve beylerbeyi gibi önemli idari görevlerde bulunan kimselere; yıllık geliri 20000 ila 100000 akçe arasında olan topraklar “zeâmet” adıyla defterdar, subaşı, sancakbeyi ve alaybeyi gibi orta dereceli görevlilere; yıllık geliri 20000 akçeye kadar olan topraklar ise “tımâr” olarak sipahilere tahsis ediliyordu.⁴

Tımarlar “kılıç” denilen ve hiç değişmeyen bir çekirdek kısımla bu kısma zamanla ilave edilmiş olan bir kısım hisselerden meydana geliyordu.⁵ Kılıç miktarları dirliğin yerine göre değişebilir, ancak kılıçların yerleri ve sayıları değiştirilemezdi. Babalarının tımarı müşterek bir beratla iki kardeşe verilmesi

---

Türkler, X, Ankara 2002, s. 224-235; Beldiceanu, Rumcadaki “timarion” kelimesinin Osmanlıca’dan geçtiğini belirtmektedir. Tımar kelimesinin anlamı hakkında bkz; Beldiceanu, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar*, Ankara 1985, s.11-12; Acun, Fatma, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, IX, Ankara 2002, s. 899-908; Çeşitli tarihî kayıtlardan tımar sistemine benzer bazı uygulamaların İlkçağ devletlerinde de var olduğu anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz; Cin, Halil, Akyılmaz, Gül, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Adana 2000, s.228; Aktan, Coşkun Can, “Osmanlı Tımar Sisteminin Malî Yönü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 52(Şubat 1988), s.69-78; Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (Çev. Babür Kuzucu), İstanbul 2000, s.239-250.

² İncalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, I, (çev. Halil Berktaş), İstanbul 2007, s.175-184; Büyük Selçukluların son hükümdarı Sancar (1117-1157) zamanında yayınlanan Farsça bir hükümde “tımâr” terimi kullanılmıştır. Tımâr sisteminin Osmanlı öncesi Anadolu beyliklerinde de var olduğuna dair güçlü deliller vardır. Geniş bilgi için bkz; Beldiceanu, *Osmanlı Devleti'nde Tımâr*, s.12-20.

³ Doğru, Halime, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992, s.166-168; Bostan, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, s.526-541; Oflaz, Mustafa, “Tahrir”, *Yeni Türkiye*, III, Ankara 2000, s.522-535.

⁴ Cin, Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, s.265; Albayrak, Sadık, *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul 1973, s.56-58.

⁵ Sipahi, reâyaya işletilmek üzere tevfiç edilen topraklarda olduğu gibi, buraları tapu ile reâyaya veremez, verse bile bu yalnızca kendi görev süresi için geçerlidir. Kanuni'nin kanunnâmesinde durum şöyle açıklanmıştır; “Sipahinin hassa çiftliği ve hassa yeri hükmi oldur ki, tapulanmağla kimesneye mülk olmaz; tapusu câiz değildir. Kendiden sonra tımâr kime müntakil olur ise, ol bozar; kendi dahi bozarsa olur. Kılıç yeri tapulanmaz demekden murad budur. Ve kılıç ıstılâhından murad budur ki, her sancağın züema ve erbâb-ı tımârî ne mikdar asker olduğu andan ma'lûm olur”. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (Kanuni'nin Umumî Kanunnâmesi)*, IV, s.373-485; Albayrak, *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, s.170-175.

halleri hariç, bir kılıç yerine iki kişi tayin edilmezdi.⁶ Tımar sahibi ölünce, oğullarına babalarının tımarının kılıç kısmı verilir, tımara zamanla yapılmış olan eklemeler geri alınır.⁷ Tımarlar dağıtım şekillerine göre “tezkireli” ve “tezkiresiz” tımar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Daha ziyade düşük kıymetli olan tezkiresiz tımarlar beylerbeyi tarafından, büyük tımarlar ise paytaht tarafından veriliyordu.⁸

Tımar sahiplerinin başka bir sancağı ikamet yeri olarak seçmesi, savaş zamanında savaşa katılmaması ve toprağını üç yıl üst üste boş bırakması gibi bazı durumlarda tımarları ellerinden alınarak işlerine son verilirdi.⁹

Tımarlı sipahiler kendilerine tahsis kılınan araziler karşılığında çeşitli görevleri yapmakla yükümlü tutuluyorlardı. Kendilerine bırakılan aynı gelirlerin karşılığı olarak savaş zamanında kendileriyle birlikte, her 5000 akçe için cebelü adıyla tam teçhizatlı bir askeri sefere getirmek mecburiyetinde idiler. Bu şekilde askerî hizmetle yükümlü tutulan tımar sahiplerinin ellerindeki tımarlara “eşküncü tımarı” adı verilirdi. Eşküncü tımarlılar, savaş zamanlarında cebelüleriyle birlikte savaşa katılmak zorundaydılar. Bunun dışında; çeşitli görevleri yapmakla yükümlü “mustahfiz tımarı”, “hizmet tımarı”, “mensûkât tımarı” gibi tımarlarda bulunmaktaydı. Tımar sahiplerinin bazıları ise, yollar ve köprülerin yapılışını kontrol ederek imar faaliyetlerine yardımcı olurlardı.¹⁰

Sipahi-Reâya Münasebetleri

Tımar, reayaya tevfiç edilen ve çiftlik olarak adlandırılan topraklardan oluşuyordu. “Çifhâne” sistemi de denilen bu yapıda her reaya ailesine aile halkının hayatını devam ettirebileceği ve devlete olan mükellefiyetlerini yerine getirebileceği miktarda toprak parçası tahsis ediliyordu.¹¹ Osmanlı kanunnâmelerinde çiftlik “has yerden yetmiş-seksen dönüm mutavassıt’ul-halden yüz dönüm ve edna yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik

⁶ Cin, Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, s.263; Tımâr ve zeâmet ayrımı kanunnâmede şu şekilde yapılmıştır. “Yirmi binden bir akçe eksik olsa, ona zeâmet denilmez, ana tımâr derler. Tımârın dahi ekser haddi on dokuz bin dokuz yüz doksan dokuzdur. Amma ekalli müte’âyyin değildir”. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (Kanuni Devri Kanunnâmeleri)*, IV, s.485.

⁷ Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulanması”, *Türkler*, IX, s.431-440; “Mahlûl olub âhara tevciç olundukda ancak kılıcı verilir, hisseleri bâki olur. Ve lâkin hisse tımârlara mahsûs değildir”. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (Kanuni Devri Kanunnâmeleri)*, IV, s.489.

⁸ Oflaz, “Osmanlı Dirlik Sistemi”, *Türkler*, X, s.2; Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s.38-45.

⁹ Trabzon alaybeyisine yazılan hükümde şöyle denilmektedir. “Sancağında sakin olan züema ve erbâb-ı tımârı alaybeyileri tarafından ceza irsaliyle dâhil-i sancaklarına celb”. *TŞS (Trabzon Şer’iye Sicili)*, nr.2008, s.79.

¹⁰ Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, s.50.

¹¹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, s.192.

itibar olunur. Dönüm dahi hatevat-ı mütearefe ile tûlen ve arzen kırk hatve yer” olarak tanımlanmıştır.¹²

Reâya kendisine tevfiz edilen topraklara karşılık bir takım malî sorumlulukları yerine getirmek zorundaydı. Bunlardan başta geleni, mirî arazinin tevfihi karşılığında “resm-i tapu” denilen bir bedel ödemektir. İkinci önemli mükellefiyeti “öşür” adı altında aynı bir vergi ödemektir. Öşürün miktarı toprağın verimliliğine göre değişiyordu. En önemli mükellefiyetlerden birisi de, “resm-i çift” adı altında bir vergi ödemektir.¹³ Sipahi kendi üstüne kaydedilen reâyadan bunun gibi belirli vergi ve resimleri toplama hakkına sahiptir. Sipahinin toprağını terk eden reâyayı takip etme hakkı olduğu kanunnâmedeki “tumarlardan müteferrik olan reâyayı cem’ etmek kanundur Amma on yıldan ziyade mütemekkin olan kaldırmak ref’ olunmuştur” hükmünden anlaşılmaktadır.¹⁴

Osmanlı tımar sisteminde reâyanın toprağı terk etme yasağı, esas itibariyle devletin mevcut düzeni koruma kaygısından ileri gelmektedir. Her şeyden önce reâyanın toprağı terk edip, üretim yapmaması devletin reâyadan alacağı çeşitli vergileri tahsil edememesi ve dolayısıyla büyük gelir kaybına uğraması demektir. Zarar bununla da kalmamaktadır. Sipahinin üzerine yazılı reâyanın tımarı terketmesi, sipahinin gelirinin azalması ve dolayısıyla askerî mükellefiyetlerini yerine getirememesi demektir ki, bu durum da sonuç olarak devletin zararına olmaktadır.

Tımar Sisteminin Bozulması ve Düzeltilmesi İçin Alınan Tedbirler

Osmanlı Devletinin askerî, idarî ve malî temelini oluşturan tımar sistemi XVI. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli sebeplerle bozulmaya başlamıştır. XVI. yüzyıla kadar tımar ve zeametlerde bozukluk ve düzensizlikler var idiye de yine de sistem işlemeye devam ediyordu.¹⁵ Fakat bu tarihten sonra tımarlar artık eski

¹²Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (Merkezî ve Umûmî Kanunnâmeler)*, IV, s.392; Budin Kanunnâmesinde de benzer hükümler vardır. Albayrak, *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, s.126.

¹³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (Merkezî ve Umûmî Kanunnâmeler)*, IV, s.380-395; Osmanlı tımâr sisteminin feodalite ile eşdeğer olduğunu belirten değerlendirmeler yapılmıştır. Halbuki tımâr uygulaması sosyal yönü güçlü bir sistemdir. Sipahilerin elinde Avrupa’daki gibi mutlak yetki yoktur. Geniş bilgi için bkz; İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, İstanbul 1993, s.31-63.

¹⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (II.Bayezid’in Umumî Kanunnâmesi)*, II, s.68; “Reâyanın defterleri divanda mazbût olup otuz yılda bir tahrir olunup mürdesi ve marizi çıkup tekrar yazılmak mümkündür. Ve bir yerin reâyası zulmden kaçub neüzübillahi teâlâ bir âhar yere kaçuverub gitseler yine ol yerin hâkimi anları eski mekanlarına irca’ ettirüp göndermek”. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (Maruzâtlar, Siyasetnâmeler ve Risaleler: Lütfî Paşa’nın Asafnâmesi)*, IV, s.275.

¹⁵ Kanunî zamanındaki tımar bozuklukları ve yolsuzlukları kanunnâmelere bile yansımıştır. “bir sipahi tımâr tasarruf ederken oğlu olup oğluna tımâr müyesser olmayub oğlu vefat edüp anun oğlu kalsa, sonra dedesi müteveffa olıcak baban tımâr tasarrûf etmedi deyü vermezler imiş. Ve sefere varmayub min ba’d dirlik verilmemek emrolan sipahilerin sebeb-i âzilleri görülmemek ile her biri bir târikle tımâra ta’lib olub emrime muhalif çok sipahiler yine tımâr alurlar imiş”. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (1536 Tarihli Tımâr*

önemini kaybetmeye başlamıştır. Tımarların bozulmasından sonra boşalan tımarların bir kısmı devlet hazinesi tarafından zapt edilerek “mirî mukataâ” haline getirilmiştir.¹⁶

Tımar sisteminin bozulmasının önde gelen sebeplerinden birisi, fetihlerin durması, dolayısıyla fetih gelirlerinin azalmasıdır. XVI. Yüzyılın ortalarında meydana gelen nüfus artışı da çift yönlü etkiye yol açmıştır. Fetihler, devlet hazinesinin ganimet gelirleriyle dolması ve her gün yeni toprakların tımar olarak dağıtılması anlamına geliyordu. Fetihlerin durması ile birlikte hem devlet hazinesi fakirleşmiş, hem de tımar tevcih edilebilecek toprakların sınırına ulaşılmıştır. Bu durumda devletin yeni gelir kaynaklarına ihtiyacı vardı. İşte bu sebepler, devletin gelir sağlamak amacıyla tımarları yüksek bedeller karşılığında iltizama vermesini ve tımar sisteminin bozulmasını sağlamıştır.¹⁷

Tımar sisteminin bozulmasının ikinci önemli sebebi ekonomik problemlerdir. Ekonomik problemler Osmanlı tımar rejimini iki yönlü etkilemiştir. İlk olarak yüksek oranlı enflasyon sonucunda fiyatlar artarken, sipahilerin gelirleri sabit kalmış hatta yapılan “tağşiş”lerle azalmış ve gelirleri önemli oranda aşınmıştır. Yoksullaşan sipahiler, askerî mükellefiyetlerini yerine getirmemeye başlamışlardır. Öte yandan değişen savaş teknikleri sonucu yeniçeri ordusunun sayısı artmış, bu durum devletin masraflarını da artırmıştır.¹⁸

Tımar sisteminin bozulmasının diğer önemli sebeplerinden birisi de, tımarların dağıtımıyla görevli defter eminliklerinin etkili çalışmamasıdır. O devirde, Defter-i Hakanî Emîni Aynî Ali Efendi, defterhâne'nin çok karışık ve düzensiz olduğunu belirtmektedir.¹⁹ Tımar sahibi olmaya hak kazanmış kimseler dışındakilere, rüşvet ve iltimasla tımarlar verilmekteydi. Bu yolsuzluklara sebep olanların başında ise tımar işlemleri ile görevli “defter eminleri” gelmekteydi.²⁰

İntikal ve Tevzi' Kanunnâmesi, IV, s.577; Reâyanın durumu hakkında geniş bilgi için bkz; Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celalî İsyancıları*, Ankara 1999, s.69-74.

¹⁶ Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara 1994, s.94-95; Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s.99-153; Malikâne sistemi de bir çözüm olarak düşünülmüştür. *TŞS*, nr.2016, s.40; *TŞS*, nr.1982, s.49; *TŞS*, nr.2009, s.67.

¹⁷ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet, I*, Dersaadet 1302, s.76; İltizâm usulü, birbirine yakın bir veya birkaç vergi kaynağının birleşimini temsil ve ifade eden ve maliye tarafından yıllık nakdî bir gelir toplamı olarak kıymetlendirilmekte bulunan mukataâlara dayanmaktadır. Ancak tımar sistemi ile mukataa sistemi yan yana yürümüş, hatta aynı malî birim üzerinde bazı seneler tımar usulü, bazı seneler iltizam usulü uygulandığı da görülmüştür. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s.100-102; Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, s.38-39.

¹⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I*, s.184; 1584'den sonra meydana gelen % 100 oranındaki enflasyon karşısında tımarların değeri sabit kalmıştır. Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı olarak Tımar Sistemi ve Uygulanması”, *Türkler, IX*, s.906.

¹⁹ Aynî Ali, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, (Haz. Hadiye Tuncer), Ankara 1964, s.3-15.

²⁰ Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, (Sad. Zuhuri Danişman), İstanbul 1972, s.33.

Tımar sisteminin bozulma sebebi olarak vurgulanabilecek son nokta Kanunî döneminde değiştirilen tımar tevcih metodudur. Bozulma sürecine girilmesiyle tımar tevcih usulü zamanla değişmiş tımarlar ehline değil, en çok rüşvet veren kimselere tevcih edilmiş, saray hediye yarışına giren kimselerle dolup taşmıştır. Pek çok sipahinin rüşvet verecek parası olmadığı için tımar elde edemediğini çeşitli kaynaklar zikretmektedir.²¹

Bunlardan ayrı olarak tımar ve zeamet sahiplerini doğrudan ilgilendirmeyen ancak merkezî hükümetin politikalarını doğrudan etkilediğinden tımar ve zeametlere yukarıdaki sebepler kadar etki etmiş bazı nedenler de vardır. Alaybeyilerin tımar yolsuzluklarına aracı olmaları,²² “zeâmet ve tımâr karyeleri hilâf-ı kanûn ve mugayir-i ferman kimesne tarafından çiftlik ittihaz olunması”²³ uzun seneler süren savaşların tımarlılar arasında bezginlik oluşturması²⁴ ve savaş usullerinin değişmesi sonucu sipahi ordusunun ihtiyaçlara cevap verememesi²⁵ de bu nedenler arasında sayılabilir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devletinin gücünün ve yükselişinin temellerinden birisi olan tımar sistemi, bütün bu sebepler sonucunda bozulmuş, ancak Osmanlı siyasî, sosyal ve iktisadî düzeni büyük ölçüde bu yapı üzerine kurulduğu için peşinden koca bir sistemi de sürüklemiştir.

Zaman zaman Osmanlı tımar sistemine çeki düzen vermek ve eski düzene dönmek için bir takım teşebbüsler yapılmışsa da bunların büyük kısmı sonuçsuz kalmıştır. Bundan sonra ise, yoğunlaşan siyasî ve ekonomik anarşi içinde sipahiler, tımar topraklarını kendi mülkleri gibi tasarruf etmeye başlamışlardır.²⁶

²¹ Mumcu, Ahmet, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İstanbul 1985, s.102; Özkaya, Yücel, Canikli Ali Paşa'nın Risalesi “Tedabirü'l Gazavât”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII(12-13), Ankara 1973, s.164-167.

²² TŞS, nr.1999, s.14. Alaybeyilerin yolsuzlukları çeşitli şekillerde olabiliyordu. Belgede şu şekilde belirtilmektedir; “Alaybeyiler bir maddeye arz verdikten sonra yerine gelen alaybeyi akçaya ta'men yahût garzen alaybeyi-i sâbık hilâfına arz verib bi'l vecihle mubadele için alaybeyinden verilen arz ile der âliyyeye gelip muktezası üzere ba'det-tevcih kasrid eden kimesne berâtımı zay' ettim veyahud çaldırdım der alaybeyinden arz getirüp bu vecihle bir tımâr on onbeş kere ve daha ziyade birbirlerinin ref'inden ahz ve ibka olunarak muhtal olup”.

²³ BOA, *Cevdet Mâliye*, nr. 3875.

²⁴ Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi (Ord. Prof. İ.Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı)*, XXXII (Mart 1979), İstanbul 1979, s.220-247; 3 Ekim 1759 tarihli belgeye göre “Mehmed tımârına râğbet etmeksizin memûr olduğu Rum ve Kars seferine gitmeyip elyevm bayrağı altında na mevcûd ve terk-i hizmet eylediğinden”. BOA, *Ali Emiri ,III.Mustafa*, nr.10588; “Ahmed tımarına râğbet etmeyip memûr olduğu Gürcistan seferine alaybeyisi bayrağı altında na mevcûd ve ol vecihle mahlûl olmağla”, TŞS, nr.2000, s.55; Başka bir örnek için bkz; TŞS, nr. 2000, s.56; Savaş sebebi dışında herhangi bir nedenle tımarını terk edenler de çok miktardadır. Örnek için bkz; “Ali Derviş beş senedenberi liva-i mezbûrdan çıkıp diyâr-ı âhere nakl”. TŞS, nr.1997, s.71.

²⁵ Tımar sistemi ihmal edilerek Yeniçeri ordusunun sayısı artırılmıştır. Cin, Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, s.332-335.

²⁶ Ayni Ali, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Malî Güçleri*, s.3.

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Trabzon Eyaletinde Tımar ve Zeametlerin Durumu

XVI. yüzyılın ikinci yarısında tımarlı sipahilerin yoklamada bulunmaması ve seferden kaçması durumlarına sık rastlanmaktaydı. Alınan ağır önlemlere rağmen, tımarlı sipahilerin her türlü ağır cezayı göze alarak, seferden geri kaldıkları, hatta savaş sırasında seferden kaçtıkları görülmekteydi. Devletin boşalan tımarları, hazinenin giderlerini azaltmak gayesiyle, yeniçeri, çavuş ve azab gibi görevlilere tevdi etmesi de tımar sisteminin itibarını tamamen ortadan kaldırmıştır.

XVI. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar tımar ve zeametlere fazla itibar edilmemesinin çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepler ise, hem reâyayı hem de tımarı idare eden sipahiye olumsuz etkilemiş ve sistemin çökmesine yol açmıştır. Başlıca sebepleri ise şunlardır;

1-Kaza ve nahiyelerde sivriilen âyan ve derebeylerin tımar ve zeametler üzerinde egemenlik kurmak istemeleri sistemin bozulmasına neden olmuştur. Bir zamanlar halk nezdinde ve kadılar yanında büyük itibara sahip olan tımarlı sipahilere artık itibar gösteren kalmamış, kadılar ve “mirmirân-ı mûma ileyhe ve mütesellim ve voyvoda ve sâir ehl-i örf”²⁷ zümresi tarafından sipahilere zulüm yapılmaya başlanmıştır. Bundan başka âyan ve mütegalibeler bazı tımar ve zeametleri fuzûlî olarak zapt etmeye ve sahiplerine baskı kurmaya başlamışlardır.

Mütegalibe ve âyanların tımar ve zeametlere müdahaleleri “fuzulî ve tegallüben zabt ve vâki olan mahsûl ve rusûmunu ahz ve kabz”²⁸ ve “bir takım tımârları hademe ve gulamlarına tevcih ve berât”²⁹ ettirmek suretiyle oluyordu. 10-20 Şubat 1745 tarihli hükümden anlaşıldığına göre, Kürtün ve Maçka kazalarında “erbâb-ı tımârdan İbrahim ve Murtaza ve Osman ve Ahmed nam sipahiler ile züemâdan Yahya ve Ahmed ve İbrahim”in topraklarına Trabzon mutasarrıfı Ömer Paşa “zıkr olunan karye müstakillen tımâr değıldir” diyerek müdahale de bulunmaktadır.³⁰ Paşa, tımarı bu yolla kendi üzerine almaya çalışmıştır. Yine Gümüşhane’de Zaim Esseyid Osman’ın kırk bir bin beş yüz yirmi yedi akçe değıerindeki zeâmetine “mütegalibeden İbrahim Paşa oğlu Mehmed Bey karye-i mezbûrda benim çiftliğim vardır” diyerek müdahale de bulunmuş ve tımarı zapt etmeye çalışmıştır.³¹ Gümüşhâne’de âyan sülalesi haline gelmiş olan aile 10-20 Temmuz 1830 tarihinde de tımâr ve zeametler üzerinde baskıya devam etmektedir. Bayburdlu Paşazâde maktûl Sadullah Bey’in hanımı “bir takım tımârları zevci merkûmun mahlûlünden ber takrib-i arz

²⁷ BOA, TAD (Trabzon Ahkâm Defteri), II, s.176, h.4.

²⁸ BOA, TAD, II, s.254, h.4; BOA, TAD, II, s.329, h.1; BOA, TAD, II, s.367, h.2.

²⁹ MD(Mühimme Defteri), nr.246, h.1245.

³⁰ BOA, TAD, I, s.47, h.4.

³¹ BOA, TAD, I, s.94, h.1.

hademe ve gulamlarına tevcih ve berat ettirerek” bir müddet hasılatlarını kendisi toplatmıştır³²

Bazı âyan aileleri ve mütegalibeler ise sadece “mahsûl ve rusûmu tagallüben ahz” etmeyi tercih etmişlerdir. Gümüşhâne âyanı Kadribeyoğlu Seyyid Bekir Ağa “Akçaabad nahiyesinde Kisarna nam karye ve gayriden kırk beş bin altı yüz altmış sekiz akçe zeâmete ve Torul nahiyesinde Hav nam karye ve gayriden on bir bin akçe tımâra ve yine Karye-i Haka mezbûre ve gayriden ol mikdar akçe tımâra ve Torul nahiyesine tabi Araklu nam karye ve gayriden yedi bin akçe tımâra”, müdahalede bulunmuş ve “mahsûl ve rusûmu tagallüben ahz ve kabz” etmiştir.³³

Benzer durumlar sadece Gümüşhâne ve Bayburd çevresiyle sınırlı değildir. Bütün Trabzon Eyaletindeki tımar, zeamet ve vakıfların aynı müdahalelere maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. “Of nahiyesinde Belne nam karye ve gayriden yirmi beş bin dört yüz yedi akçe zeamete ve yine karye-i Belne ve gayriden yirmi beş bin dört yüz dört akçe zeâmete ve yine karye-i mezbûre ve gayriden on bir bin yüz kırk iki akçe tımar ve Rize nahiyesine tâbi Haklı nam karye ve gayriden bin beş yüz akçe gedik tımâra” müdahale edilmiş ve “mahsûl ve rusûmlarını ahz ve kabz” etmişlerdir.³⁴ Sipahi kökenli olan Giresun âyanı Dizdarzâde Hüseyin Ağa da Zaim Mehmed tasarrufundaki “nefs-i Giresun ve gayriden yirmi bin akçe zeâmete” 1780 ve 1781 senelerinde “fuzûlî ve tagallüben zabt ve vâki olan mahsûl ve rusûmunu ahz ve kabz” etmiştir.³⁵ Canik Sancağında da benzer müdahalelerin olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Zaim Mustafa’nın “Samsun ve gayri nahiyelerde Mahdalat nam karye ve gayriden yetmiş bin beş yüz elli altı akçe” değerindeki tımarına “maktûl Hayreddin Bey avanesinden Elhac Mustafa fuzulî müdahale ve zabtına mümanaât ve tagallüben zabt” etmiştir.³⁶

Mirî araziler evlatlık vakıf statüsüne sokulmak suretiyle vakıf yapılmaya da çalışılmıştır. Mahmud Tayyar Paşa’nın öldürülmesinden sonra düzenlenen muhallefât defterinde yer alan bazı kayıtlardan, bir şekilde mirî araziye de ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Paşa, Perşembe ve Ordu kazasında “arâzi-i miriye” ve

³² MD, nr. 246, h.1245; Torul’da zeamet sahibi Mehmed Said veledi İbrahim Çavuş’un arazisine mütegalibeden Kaşifoğlu İbrahim müdahalede bulunmuş zorla “mahsûl ve rusûmu” ele geçirmiştir. BOA, TAD, II, s.20,h.3; Canik Sancağında da tımara müdahaleler çoktur. BOA, Ali Emiri, III.Mustafa, nr. 10588; Tımarlara müdahale ile ilgili birçok belge bulunmaktadır. BOA, TAD, IV, s.24, h.1; BOA, TAD, IV, s.24, h.2; BOA, TAD, IV, s.14-15, h.4; BOA, TAD, II, s.176, h.4.

³³ BOA, TAD, I, s.107, h.1.

³⁴ BOA, TAD, I, s.107, h.1; Geniş bilgi için bkz; BOA, TAD, I, s.176, h.4; BOA, TAD, I, s.20, h.3; TŞS, nr.1998, s.34; BOA, TAD, III, s.6, h.1; BOA, Ali Emiri, III.Mustafa, nr.6104; BOA, Ali Emiri, III.Mustafa, nr.6564.

³⁵ BOA, TAD, II, s.254, h.4; BOA, TAD, II, s.367, h.2.

³⁶ BOA, TAD, II, s.329, h.1; Dizdarzâde ailesinin daha erken tarihlerde de tımar ve zeametlere müdahalelerde bulduklarına dair birçok belge bulunmaktadır. 1761 tarihli bir belgeye göre; Dizdarzâde Ali Ağa ve Abdullah Ağalar zeâmete müdahalede bulunmuşlardır. BOA, TAD, II, s.28, h.1; Tımarlara müdahaleler ile ilgili geniş bilgi için bkz; BOA, TAD, IV, s.24, h.2; BOA, TAD, II, s.34, h.4; BOA, TAD, II, s.23, h.1; BOA, Ali Emiri, III.Mustafa, nr.3363; Gönye kazasında da çok sayıda tımara müdahale de bulunmaktadır. BOA, TAD, IV, s.14-15, h.2-4.

“yedi kıt’a tarlaları” vakfetmiştir. Mirî araziye nasıl ele geçirdiği konusunda bir bilgiye rastlanmamaktadır.³⁷

2-Meydana gelen eşkıyalık olayları da çiftâne birimine dahil reâyanın durumunun kötüleşmesine, hatta büyük şehirlere göç etmelerine yol açıyordu. Reâyanın yerinden ayrılması tımarın gelirinin düşmesi anlamına geliyordu. Trabzon çevresinde faaliyette bulunan eşkıya Kızgancıoğlu “zeâmet ve tımâr sahipleri mahsûlü cem’ine karyelerine vardıkda mezbûrları ahz ve habs” etmiş ve “reâyadan niceleri dahi diyâr-ı âhirlere karar ve perakende” olmuştur.³⁸ Halk özellikle de İstanbul’a kitleler halinde göç etmektedir. Göçün tımarı bir çok yönden çok olumsuz etkilediği “her biri kaza ve kasaba ve sâir esmanda âcize ve merakine tahmil olunup bu keyfiyet cizye ve emvâl-i miriye ve varidât-ı beyt’ül mâlin tımâr ve zeâmet ve mukataât erbabının nebatâtlarından hasıl olacak aşâr ve rusûmlarının izmihlal ve inkıtânı müstelzim” cümlesinden anlaşılmaktadır.³⁹

3-Tımar ve zeamet sahiplerinin kendi arazilerindeki reayadan fazla ve kanunsuz “âiyyet rüsûmu” talepleri de gelirlerin düşmesine neden oluyordu. 1797 yılında Sivas kazalarından Çukeni’de tımar sahiplerinin hasılâtları zorla almaları ve reayaya baskıları yüzünden otuz kırk haneden sadece dört-beş hane kalmış, gerisi yerlerini terk ederek göç etmişlerdir.⁴⁰

Muhtemelen XVIII. yüzyılın sonlarında yazılmış devlet teşkilatına ait bir risale de de duruma değinilerek “reâyanın verdiği dönüm-ı duhan, dönüm-ı penbe, resm-i asiyab ber minval-i muharrer eküp biçdüğü her ne ise voyvodaları ahz ve cebr ile gasb ederler. Bu sebepten reâya zabıtândan dilgir olup rahat memûl eylediği mahalle firâr” etmektedir.⁴¹

1-10 Nisan 1797 tarihli Torul kazası naibine yazılan hükümde de Zaim Mehmed Emin veledi Süleyman’ın “ziyade talebi ve mukaddem saman ve bal ve bağ ve yumurta mutalebesi vesair mezalim”lerinin men’ edilmesi istenmektedir.⁴²

³⁷ Annesi vakıf olduğunu ileri sürmesine rağmen “vakf sened-i şer’isi” gösterilemediğinden “siyâneten li’l-mirî” mirî tarlaları zaptedilerek Hacı Mustafazâde’ye iltizâma veilmıştır. *BOA, MAD(Mâliyeden Müdevver Defterler)*, nr. 9755, s.201.

³⁸ *BOA, İbnülemin, Şükr ü Şikâyet*, nr.621.

³⁹ *TŞS, nr.2005*, s.72; 6 Eylül 1750 tarihli bir hükme göre gelir düştüğünden devlet “züema ve erbâb-ı tımârdan mâl-ı bedeliyelerini edâda” dahi zorluk çekmektedir. *TŞS, nr.1990*, s.15.

⁴⁰ *BOA, Cevdet Askeriye*, nr.18367; Bir diğer örnek için bkz; *BOA, Cevdet Zaptiye*, nr.1896. Arzuhâlde başta Trabzon miralay olmak üzere otuzdan fazla zâim ve tımar sahibinin imzaları vardır. Bu durum sadece bir eşkıyalığın otuzdan fazla tımar ve zeameti etkilediğini göstermektedir.

⁴¹ Orhonlu, Cengiz, “Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risale “Risâle-i Terceme”, *Belgeler*, IV/7-8 (1967), s.39-48.

⁴² *BOA, TAD*, III, s.7, h.2; *BOA, Cevdet Adliye*, nr.5061. Yine baskılar sonucu, halk İstanbul’a ve diğer kazalara göç etmiştir; *BOA, Cevdet Zaptiye*, nr.1010; Köylünün faiz borcuna girmesi de göçlere yol açmıştır. Belgede şöyle denilmektedir. “Reâya ihtiyaçları olan malzemelerine iânet olunmamağla murabahacılardan akça aldıklarından beher sene ziyade olan ribhin edâsına ziraât ve harasetlerinin hâsılı vefa etmediğinden”. *TŞS, nr. 2009*, s.67.

4-Savaş esnasında tımar sahipleri de seferlerde bulunmakta, fakat uzun yıllar süren savaşlar onları hayatlarından bezdirmektedir. Tımarlı sipahiler büyük bir savaş zamanında hiç orduya katılmamayı tercih etmekte, savaşa katılanları ise uzun süre savaş alanında bulunmak istememektedirler. Sivas Eyaleti tımar ve zeamet sahipleri görevli oldukları Akkerman kalesinin tamiri görevini yerine getirdikleri halde, iki seneden beri hatta daha fazla bir süredir görevli oldukları yerlerde perişan oldukları belirtilmekte ve hallerine acınarak geriye dönmeleri için izin istenmekteydi.⁴³ Bu durum tımar sahibinin reâyâ sınıfına düşmeyi arzu etmesine ve çözüm yolu olarak düşünmesine yol açıyordu.

Bütün bu sebepler sonucu oluşan ortamın tımar ve zeametleri olumsuz etkilediği anlaşılmaktadır. Her tımar birimi tek başına düşünüldüğünde tımar ve zeameti oluşturan zümrelerin tımar sahipleri ve çiftâne halkı olduğu anlaşılır. Bütün bu olumsuz sebeplerin tımar sahipleri ve reâyâyı nasıl etkilediği ayrı ayrı ele alınacaktır.

Tımar ve zeametlerin durumu 1751 ve 1800 tarihli Trabzon Şer'iyye sicilinde kaydedilen iki ayrı defterden incelenecektir. Bu defterler müstakil defterler olmayıp şer'iyye sicil kayıtlarından ibarettir. Kaydedilirken klasik anlamıyla defter olarak zikredilmiştir. 1751 ve 1800 tarihleri arasında yaklaşık olarak elli senelik bir fark vardır ki, bu durum tımarların geniş süreç içinde durumunu değerlendirmemizi sağlamaktadır. Tımarlara tabi reayanın durumuna ışık tutacak bazı belgeler de bulunmaktadır. Tam bir değerlendirme yapılabilmesi için her ikisinin de ayrı ayrı ele alınması gereklidir. Tımar sahipleri ve çiftâne sahibi reayanın durumu sosyal bakımdan da ele alınacaktır.

11 Mayıs 1751 tarihinde "Trabzon sancağında vâki eşkinici züema ve erbâb-ı tımârlarının mir-i mâl-ı bedeliyelerini cem' ve tahsil" için mübaşir tayin olunan Elhac Mustafa Ağa baş muhasebe defterini esas alarak "dâhil ez defter mevcûd olan yüz bedel-i neferden beş bin dokuz yüz doksan kuruş ile beş para ve hâric ez bedel-i neferden beş yüz otuz yedi kuruş ile yirmi altı para" toplayabilmiştir. İşte "mâl-i bedeliye"nin toplanması için düzenlenen bu defter XVIII. yüzyılın ortalarında Trabzon sancağındaki tımarların durumu hakkında bize ayrıntılı bilgiler vermektedir.

XV. yüzyılda Trabzon sancağında 311 adet tımar ve zeamet bulunurken, bu sayı XVII. yüzyılda 192 tımar ve zeamete düşmüştür. Tımar sayısındaki bu büyük düşüşün tımarların mukataâyâ çevrilmesi, idarî birim olarak başka bir sancağa toprak dâhil edilmesi ve tımarların birleştirilmesi gibi birçok sebebi olabilir. 78 tımar sahibinden yerlerini terk ettikleri için tımar bedeli toplanamamıştır.⁴⁴ Yapılan tımar yoklaması sonucu "dâhil ez defter" beş bin dokuz yüz doksan kuruş ile beş para ve "hâric ez bedel-i nefer"den beş yüz otuz

⁴³ BOA, *Cevdet Tımar*, nr.8100; Özkaya, "Canikli Ali Paşa'nın Risâlesi "Tedâbirü'l Gazavât", s.164-167.

⁴⁴ TŞS, nr.1990, s.28; Kanunî zamanında hazırlanmış kanunnâmeye göre; XVI. Yüzyılın ortalarında sayılar şu şekildedir; "züema ve erbâb-ı tımârı beş yüz elli dört kılıçdır. Ve ümerası kanun üzere cebelüsüyle iki bin mikdarı asker olur".

yedi kuruş toplanmıştır. Dönem kayıtlarında “tımâr bedeliye” gelirlerinde de hazinenin gelir kaybı yaşadığı anlaşılmaktadır. 6 Eylül 1750 senesine ait bir hükümde “mâl-i bedeliyyeleri”nin düştüğü “ahz ve habs ve te’dib ederek tahsil eylemekden” çekinilmemesi gerektiği ihtar edilmektedir.⁴⁵

Bütün bu olayların halk üzerindeki etkileri 1751 senesi “Trabzon Sancağı Eşkinici Ağa ve Erbab-ı Tımar Bedeliyyesi” defterindeki kayıtlardan daha iyi anlaşılmaktadır. “İtaât-i emr-i âli etmeyip firar edenler ve mahlûl olan zeâmet ve tımârlar var ki temenni’yül-husûl olup bir akçe bedel tahsili mümkün olamayan”lar beyan edilmiştir. 1751 senesi “Trabzon sancağı eşkinici züema ve erbâb-ı tımârın bedeliyelerini tahsil için” görevlendirilen dergâh-ı âli kapıcıbaşılardan Elhac Mustafa Ağa, hazine-i amireden ihrac olunan mühürlü ve nişanlı baş muhasebe defterine göre bedeliyeleri toplamıştır. Deftere göre; mevcut olan tımar sahiplerinden otuz dördü tımarlarını terk etmişlerdir. “Ashâb-ı Asitâne” diyerek zikredilen zümre İstanbul’a göç etmiştir. Bu zümre, ya eşkiyaların ve mütegalibelerin bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olmuş ve zarar görmüşler, ya da tımar ve zeametler artan vergiler sonucu kâr getirmediğinden tımar ve zeamet sahibi olmaktan vazgeçmişlerdir. “Ashâb-ı firar”dan bazılarının da eşkiyalık faaliyetlerinde bulunduğu, bir kısmının ise farklı yerlere giderek yerleştikleri kuvvetle muhtemeldir. Durumunu belirleyebildiğimiz 192 toplam tımar ve zeametın % 17,7’si “ashâb-ı firar”, bu zümrenin % 8’i “ashâb-ı âsitane”dir. Yani, İstanbul’a göç etmiştir. Kırk dört kişinin ise, tımarları oldukları halde kendileri araştırılmış fakat bulunamamıştır. Bunların da muhtemel olarak en az bir kısmının eşkiya zümresine katıldıkları düşünülebilir. Bunların izlerinin, hatta kaldıkları köylerin bulunamaması bu durumu kuvvetlendirmektedir. Elde edilen bedeliye miktarı, devletin beklediği gelirin çok altında kalmıştır. Tımarların sadece % 59’u tımarını terk etmemiştir. Of, Akçaabad ve Sürmene çevresindeki tımarların terki daha fazladır. Terk edilmeyen 114 tımarın çoğunluğu ise Torul, Kürtün ve Rize çevresindedir.

Devrin belgelerinde bu duruma işaret eden bilgiler de vardır. Bafra kazası Gazibeşlü ve Şeyh Ulaş karyeler sipahisi Furucoğlu Hasan Bey “kat’ı yol etmekle marûf ve târik-i âmiyi kat’ edüp ebna sebilin emvâlini nehb ve garet” etmiştir.⁴⁶

Sadece “ashâb-ı firar”dan Mustafa, Of’ta 27850 kuruş değerinde zeamet sahibiydi. Yine nerede olduğu belli olan 11 tımar sahibinin 10000-20000 arası ve diğerlerinin 10000’in altında tımarları vardır. “Nerede oldukları tespit edilemeyen” 44 tımar ve zeametın altı tanesi 20000’in üzerinde olup zeamettir. İki tanesi 10000 üzerinde, diğerleri ise 10000’in altındadır. Terk edilmeyen 114 tımar ve zeametın 10’u 30000’in üzerinde, 10 tanesi 20000’in üzerinde, 24 tanesi ise 10000’in altındadır.⁴⁷ Bu defterde, mevcut işlenen tımarlar içinde 30 binin üzerine çıkan 5-6 tımar, 20 binin üzerinde 7 tımar, 10 binin üzerinde 19-20

⁴⁵ TŞS, nr.1990, s.15.

⁴⁶ BOA, *Cevdet Zaptiye*, nr.2278.

⁴⁷ “Nerede oldukları tespit edilemeyenler”. TŞS, nr.1990, s.29.

tımar bulunmaktadır. Diğerleri ise, 10 binin altındadır. Yukarıda verilen değerler, bu değerlerle kıyas edildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır: “Ashâb-ı firar” olan tımarların yarısına yakını 10 binin üzerinde olan değerli tımarlardır. Diğerleri ise genellikle orta seviyede olup çok düşük değildir. Mevcut bilgilere göre; tımar sahipleri gelir düşüklüğü, müdahaleler ve eşkıyalık olaylarından dolayı tımarlarını terk etmişlerdir. Bu değerler tımar ve zeamet sisteminin onarılmayacak yaralar aldığını gösterir.⁴⁸

Merkezî hükümet tımarların kötü durumunu bildiğinden dolayı çeşitli tedbirler ile durumu düzeltmeye çalışmıştır. Bu amaçla yayınlanan adaletnâmeler ve yeni fermanlar çok sık uygulanan tedbirlerdendi.⁴⁹ 9 Eylül 1792’de tımarları düzene sokmak amacıyla yeni bir kanun çıkarıldı. Çıkarılan bu kanunun uygulanması için çok gayret sarf edildi. Fakat buna karşılık pek çok tımara rağbet olmadığından, Anadolu’nun çeşitli sancaklarındaki tımarların talip yokluğundan hazinece zaptı yoluna gidilmiştir.⁵⁰

Sivas Valisi Vezir Süleyman Paşa’ya 1793 Şubatının sonunda yazılan hükümde de boşalıp dağıtılacak tımarlar gösterilmiştir. Buna göre, Sivas Eyaletinde 2, Çorum Sancağında 22, Canik Sancağında 9, Arabkir Sancağında 10, Divriği Sancağında 1, Sivas Sancağında 2, Bozok Sancağında 48 ve Amasya Sancağında 27 tımar sahipsiz ve gelirsiz olduğundan ve bazılarının da yeri belli olmadığından anlaşılması ve yoklama sırasında da kimsenin talip olmaması üzerine bunların hakkı olanlara sefere gitmek şartıyla verilmesi bildirilmiştir. Ancak kasaba ve köylerde on seneden beri oturan ve vardıkları yerlerde de avâz hânesine kaydı olmayan sakinlere eski yerlerine dönmeleri şartı ile verilecekti.⁵¹

III. Selim devrinde, Anadolu’ya ve hatta Asya’daki uzak yerlere kadar yoklamacılar gönderilmiş ve yeni düzenin her yerde yerleşmesine itina gösterilmiştir. 1794 sonlarında Anadolu eyaletindeki sancakların görevlilerine yazılan hükümde de, yeni kanun gereğince tımar ve zeamet sahiplerinin her zaman sancağında ve alaybeyi bayrağı altında bulunması tekrarlandığı gibi, buralarda zorbalıkların olmaması da isteniyordu.⁵² Gerçekten de, bazı tımar ve zeametler fuzûlî olarak zapt edilmekte ve bu yüzden yakınmalar olmaktaydı. Bazı mütegalibeler, tımar ve zeametleri zorla zapt etmekte, zapt edilen eyaletli halkının davaları ise iyi görülmemekteydi.⁵³ Devlet tımarları daha yararlı bir hale

⁴⁸ Gümüşhâne ve Rize çevresinde de geniş araziye sahip Hatûniye vakfına müdahaleler de bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz; *BOA, Cevdet Dâhiliye*, nr.7522; *TŞS*, nr.1988, s.6.

⁴⁹ Hazırlanan adaletnâmelerde sipahilerin reâyaya yaptıkları yolsuzluklara karşı hükümler vardır. Geniş bilgi için bkz; Halil İnalçık, *Osmanlı Devleti, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2000, s.83-87; Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celâlî İşyanları*, s.342-343.

⁵⁰ *MD*, nr.199, s.107.

⁵¹ *MD*, nr.199, s.116.

⁵² *MD*, nr.201, s.60.

⁵³ *BOA, Cevdet Tımar*, nr.403; Bu döneme ait belgelerden Anadolu’da tımarlara rağbetin az olduğu görülmektedir. Devlet, kimse tarafından itibar edilmeyen tımarların yoklamacılar tarafından bulunarak birleştirilmesi için 8 Ocak 1796’da karar almıştır. *BOA, Cevdet Tımar*, nr.8294.

getiremeyince bunların bir kısmını Levend çiftliğine tahsis etmeyi daha uygun buldu. 21 Aralık 1795'te Anadolu'da bir kısım tımarların Levend çiftliğine alınmış olduğu görülmekte olup, bunların sayısı bir hayli kabarıktır.⁵⁴

Geç dönem diyebileceğimiz 1798 tarihli tımarların durumunu gösteren “Levend Çiftliği Zabıtân ve Mütekâidine Ait Tımâr Defteri”ni incelemek konuya netlik kazandırmaktadır. Defterin başında kaydedilen “mutasarrıflar nâ mevcûd olmalarıyla mülâzımına arz olunmak üzere olan zeâmet ve tımâriha” cümlesinden çok miktarda tımarın yeniden tevcih edildiği anlaşılmaktadır. 1798 tarihinde, Trabzon sancağında tevcih edilen tımar ve zeametlerin üç tanesi 20000 kuruşun üzerinde kıymetinde, altısı on binin üzerinde kıymetini taşımakta, diğerleri ise fazla kıymetli olmayan değerlerdedir. 84 tımarın mutasarrıfı mevcut olmadığından mülâzımına yeniden tevcih olunmuştur. Deftere göre; terk edilmiş tımar ve zeametlerin % 3,57'sini zeametler oluşturmaktadır. % 7,14'ü 10000'in üzerinde % 38'i ise 5000'in üzerindedir. Diğerleri ise, 5000'in altında düşük gelire sahip tımarlardır. Devlet, tımarların Levent Çiftliği'ne terkinden de umulan amacına ulaşamamıştır. Defterde sadece boş olan tımarlar zikredilmiştir. Elli sene önceki tımar kayıtlarıyla karşılaştırıldığında tımarların durumunda iyi yönde bir değişiklik olmadığı, hatta daha da durumlarının kötüleştiği anlaşılmaktadır.⁵⁵

Tımar dâhilindeki çiftâne sistemine tabi reaya da “gûna gûna tezvirât ile tâciz ve türlü türlü mütalebât-ı müzlimle âmiz ile tekdir ve ahz ve hats-i birle teâddi ve rencide ederek reâyası perakende ve perişan” olmuşlardır.⁵⁶

Eylül 1765 tarihli bir hükümde tımar reayasının durumu daha açık bir şekilde anlatılmıştır. Eski kanunlar hatırlatıldıktan sonra “bir müddetten beri nice vilayetlerin hanekeş ahâli ve sükkânı ve ehl-i zimmet reâyası birer takrib âsitane-i âliyyeme vurûd” ettikleri belirtilmektedir. “Bir iki sene ba'de'l ikâme iyal ve evlâdını dahi İstanbul'a nakl” ettikleri beyan edilerek göç şekilleri de anlatılmış ve bu durumun “her biri kaza ve kasaba sâir esmanda âcize ve merâkine tahmil olunup bu keyfiyet cizye ve emvâl-i miriye ve varidât-ı beyt'ül-mâlin ve tımâr ve zeâmet ve mukataât eshâbının nebatâtlarından hâsıl olacak aşar ve rusûmlarının izmihlal ve inkıta'ını müstelzim” eylediği açıklanmaktadır.⁵⁷

Reayanın göçünde yaşanan durumun vehameti 2 Aralık 1752 tarihli bir hüccetten daha iyi anlaşılmaktadır. Defterdeki “doksan yedi nefer mestûr'ül esâminin yetmiş altı neferi Canik Sancağı kaza ve kurra”larından çeşitli yerlere göç etmişlerdir. Diğerlerinin nerelerde oldukları tespit edilememiştir. Canik

⁵⁴ BOA, *Cevdet Tımar*, nr.8691; BOA, *Cevdet Tımar*, nr.486; BOA, *Cevdet Tımar*, nr.133; BOA, *Cevdet Tımar*, nr.8772.

⁵⁵ TŞS, nr. 2019, s.59. “nâ mevcûd ve zeâmet ve tımarların sene-i merkûme mahsâb hasılâtı tahsili evânı-ı husûl etmekden nâşi hasılât-ı merkûmenin ber mucib sûret-i defter-i hakâni yerli yerinden cem' ve tahsili tarafımızdan Kalcızâde Mehmed Ağa uhdesine ihale olunduğu tahsil ettiğın mebalîği ber mucib defteriyle irâd-ı cedid hazinesine teslim olunmak”.

⁵⁷ TŞS, nr.2019, s.70.

Sancağındaki Bafra, Alaçam, Samsun, Arım, Kavak, Meydan, Keşderesi, Akçay, Fenariz, Cevizderesi, Serkes, Satılmış, Ökse, Ayvacık, Çöreği ve Ünye gibi on sekiz kazanın reayalarının durumlarını çıkarmak mümkündür. “Arım kazası sâkinlerinden Faros karyesinden Mehmed bin Hasan ve Ahmed bin Süleyman ve Akçaydan Lilik karyesinden İsmail bin Hacı Osman ve Dikili karyesinden Ali bin Mehmed ve Cidalı karyesinden Ali bin İsmet nam beş nefer şakiler on iki senedir iyaliyle âsitânedede kâr ü kisblerinde olup yurtlarına geldikleri yoktur.” Bölgeden göç eden bu kişiler on iki sene gibi uzun bir süre önce İstanbul’a göç etmişler ve belgeye göre memleketleriyle hiçbir irtibatla da bulunmamışlardır. Başkentte kendi aralarında güçlü bir hemşeri bağlarının olduğu da anlaşılmaktadır.⁵⁸

18 kazadan göç eden 76 kişinin 14’ü kaza merkezlerinden göç etmişlerdir. Bunlar belgede “Afraz kazasından, Terme kazasından” gibi çok açık ifadelerle kaydedilmişlerdir. Bu grup toplam göç edenlerin % 18’ini oluşturur. Geri kalanların tamamı ise karye isimleriyle kaydedilmişlerdir.

Göç edenlerin dört tanesi reyalıktan çıkararak Amasya merkezine, iki tanesi Merzifon merkeze ve bir tanesi de Tokat merkeze yerleşmiştir. Diğerlerinin tamamı başkente göç ederek ağa kapusu, medrese ve camilere yerleşmeyi tercih etmişlerdir.⁵⁹ Bu durum tımar reâyalarının durumlarından memnun olmadıklarını ve şehirlere göç etmeyi tercih ettiklerini göstermektedir. Göç edenlerin sayısı da bir hayli fazladır. Belgeyi daha önemli hale getiren birkaç tımar ve karyelerin durumunu değil, Canik Sancağındaki 18 kazanın reâyalarının durumunu göstermesidir. Geniş bir bölgedeki tımarlara tabi reayanın durumu perişandır.

Devlet, içinden çıkılmaz hale gelen tımar usulünü Tanzimât akımının ortaya çıkardığı liberal toprak rejimininde etkisiyle aşamalı olarak ortadan kaldırmak amacıyla bazı tedbirler almıştır. Tımarlı sipahilerin bir kısmı zaptiye işlerinde kullanılmaya başlanmış olup, bununla ilgili emir 1844’de verilmiştir. 1845, 1846 ve 1847 senelerinde yine bazı küçük düzenlemeler yapılmıştır. 9 Mayıs 1849’da boş tımarların düzeltilmesi hakkında bir talimnâme düzenlenmiştir.⁶⁰

Kanunnâmedeki hukukî boşluklar ve tapu nizamnâmesinin tımar sorununa tam çare olamayışı temeli tımar sistemine dayanan bir ağalar sınıfının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sûretle köylü yüzyıllardır işlediği topraklar üzerinde bu mirî arazi sahiplerinin basit kiracıları durumuna düşerken, öte taraftan ağalar merkezî otoritenin gittikçe fazlalaşan zaâfi ve tapu

⁵⁸ Yine devamla bölgeden yapılan göçler hakkında “sancak muvacehesinde âsitânedede vesâir kazalarda on ve on beş ve otuz kırk senede bir ve sancağımızda olan yurtlarını terk edenler” denilmektedir. Bu kayıtlar “Canik muhassıllığı hâlâ bervech-i malikâne uhdelerinde olan Süleyman Bey ve karındaşı Ali Bey”in mahkemeleri sırasında tutulmuştur. *BOA, Cevdet Dâhiliye*, nr.7522.

⁵⁹ *BOA, Cevdet Dâhiliye*, nr.7522; Bölgede fazla vergilerin göçlere neden olduğu hakkında bkz; *BOA, Cevdet Zaptiye*, nr.1010.

⁶⁰ Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, s.220-247.

nizamnâmesinin kolaylıkları sonucu, reâya karşısında mirî arazinin hakiki sahipleri vaziyetine geçmişlerdir. Bu şekilde kuvvetlenen eski tımar sahipleri ve âyanların, imparatorluk dâhilinde ve özellikle Trabzon Eyaletinde hakiki bir toprak zenginleri teşkil edecek derecede şümüllü hal aldığına işaret eden bazı deliller vardır.⁶¹

Bu duruma işaret eden bazı örneklere ulaşmak mümkündür. Canik Sancağındaki çiftlik sahipleri ile müstecirleri arasındaki davadan dolayı ahali vekili Panayotaki muhakeme edilmiştir.⁶² Çiftlik sahipleri haklı çıkarılmış olsa bile belirttiğimiz duruma işaret eden bazı vaziyetler vardır. Daha ilginç olan ise bölgede bu gibi davaların yeni toprak düzenlemelerinin yapıldığı tarihlere rast gelmesidir.

Bölgede daha geç tarihlerde de aynı sorunlar Piraziz'e bağlı yüz elli hane Demirci Rum karyesinde devam etmektedir. Rumlar, eski âyan ailelerinden Gedik Alizâdelerin sahip oldukları "bağça ve tarla vesâirelerinde marabacalık suretiyle tavattûn ettirilmiş" buna karşılık teâmül gereği hasılâtın mal sahiplerine pay vermektedirler. Ancak, 1908 yılında kiracı olarak buldukları arazileri sahiplenip arazi ve emlaklerinin kendilerinden alınarak Gedik Alizâde ailesine verilmek istendiğini belirtmişler ve adliyyeye şikâyette bulunmuşlardır. Her ne kadar mahkeme eski âyan ailesini resmi tapudan dolayı haklı bulmuşsa da meselenin görüldüğü gibi basit olmadığı anlaşılmaktadır. Hükümet "bu babdaki kararın icrasız kalması şu halin bu kâbilden olan diğer müstecirlere dahi sirâyet" edeceğini bildiğinden olayın üzerinde ciddiyetle durmuştur. Toprakların tımar tasarrufu zamanından kalma olduğu "aba ân cedd bâ tapu mutasarrıf oldukları" cümlesinden anlaşılmaktadır. Aile muhtemelen kanunnâmenin çıkışından sonra tımar topraklarını üzerlerine tapulatmıştır.⁶³ Bu gibi dava süreçlerinin bölgede çok sık yaşandığı da belgelerden anlaşılmaktadır.

⁶¹ Halil İncalcık da, Bulgar meselesini tahlilinde bu soruna değinmektedir. Yazar, Bulgar meselesinin asıl çıkış sebebinin benzer sorunlara dayandırılmaktadır. Geniş bilgi için bkz; İncalcık, Halil, *Tanzimât ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992, s.88-90.

⁶² *A., MKT., UM (Sadâret Mektûbî Kalemi Umûm Vilâyet Yazışmaları)*, Dos.538, Göm.30; Canik Sancağı dâhilindeki çiftliklerin kiracıları ile ahali arasında meydana gelen anlaşmazlıklar için bkz; *İ.MVL (İrade/Meclis-i Vala)*, Dos.456, Göm.20460; Canik ve Samsun kazaları ahali arasındaki anlaşmazlığa dair bkz; *İ.MVL.*, Dos.255, Göm.9459; 8 Nisan 1853 tarihli Canik Sancağına tabi Samsun ve kazaları ahalisinin bazı çiftlik sahipleriyle aralarında çıkan nizaânın tesviyesine memûr edilen mümeyyiz-i sani Mahir Efendiye maaş tahsisi hakkında bkz; *İ.MVL.*, Dos. 266, Göm.10139; Samsun ve Canik Sancağında senetsiz tasarruf olunan çiftliklerin durumu hakkında bkz; *A., MKT., UM.*, Dos. 436, Göm.72; Tapuların rüşvetle verildiğine dair birçok örnek bulunmaktadır. Lazistan Sancağı Of kazası dahilindeki Tokat, Kemerçayır ve Solti nam otlak ve kışlakları tapuya geçirip ahaliye satan arazi memûrları hakkında bkz; *İ.DFE*, Dos.13, Göm.1320/ C-05.

⁶³ *BOA, DH, MUİ (Dahliye Nezareti Mektubi Kalemi/Muhaberat-ı Umumiye İdaresi)*, nr. 49/2-29. Toprakların tasarruf şekli şu şekilde tanımlanmıştır. "arazi-i mezkûre senedât-ı resmî ve mütebere ile Gedik Alizâdelerin malı olub ancak bu yerlerde sâkin olan müstecirler sâir yarıcılara mukayyes olmayub vilayetin bâzı taraflarında câri olan usûl ve kide iktizasınca neslen ba'd neslin bu yerlerde ikâmet etmekte oldukları ve her birinin idaresinde bulunan araziyi ziraât ve harasetle hasılât-ı vak'ayı teâmül-ü kâdimi vecihle mal sahiblerine taksim".

Sonuç olarak, Osmanlı Devletinin büyümesinde başta gelen etkenlerden biri olan tımar usûlü, XVI. yüzyılın ortalarına kadar gayet düzenli bir şekilde yönetilmişti. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, tımarlı sipahilerin yoklamada bulunmaması, ya da seferden kaçması olaylarına sık rastlanmaktaydı. Alınan bütün tedbirlere rağmen XVII. ve XVIII. yüzyıllarda tımar sisteminin işlemez hale geldiği anlaşılmaktadır. Tımar ve zeametlere çeşitli sebeplerden dolayı itibar edilmemesinden devlet düzeni sağlamak için yeni usuller denemiş ancak başarılı olamamıştır. Tanzimat döneminde her alanda olduğu gibi toprak mülkiyeti konusunda yayılan liberal fikirler tımar usûlünün özel mülkiyete dönüşmesine yol açmıştır.

Tımarların devlet tarafından hazineye bağlanması, tımar sahiplerinin ordu içinde görev almaları, bir kısım tımarların iltizâmen idare edilmesi ve bazı tımar sahiplerinin zaptiye hizmetlerinde görevlendirilmesi ile tımar sistemi ortadan yavaş yavaş kalkmaya yüz tutmuştur.

Ancak kanun ve uygulama sürecindeki hatalar geniş ve sınırsız tımar topraklarının belli kişilerin eline geçmesine neden olmuş, bu durum da toprak ağalığı sistemini ortaya çıkararak sosyal sorunlara yol açmıştır.

Abstract

The beginning from the Ottoman's foundation fief system which consists primary principles of financial and administrative arrangement was spoiled towards the ending of 16th century. As the whole Empire, in Trabzon state tımar and vassalage was not accredited, and Raya's mass migration speeded up this situation, too. There are too many tımar's at the state. Central government tried to make new reforms, but they couldn't have succeeded. Even though, the government couldn't have obtained the benefit that they hoped from the tımar system, by using the senators, they collected soldiers for military. Tımar system abandoned gradually after acception of new European Land system.

Key Words: *Tımar, Trabzon, Vassalage, Migration, Raya*

KAYNAKLAR

(Arşiv kaynakları dipnolarda gösterilmiştir.)

ACUN, Fatma, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler, IX*, Ankara 2002, s. 899-908.

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet, I*, Dersaadet 1302.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Ankara 1999.

- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (Merkezî ve Umûmî Kanunnâmeleri)*, IV, İstanbul 1992.
- AKTAN, Coşkun Can, “Osmanlı Tımar Sisteminin Malî Yönü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 52(Şubat 1988), s.69-78.
- ALBAYRAK, Sadık , *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul 1973.
- Aşık Paşazâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, (Haz. Kemal Yavuz, M.A.Yekta Saraç), İstanbul 2007.
- Ayni Ali, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, (Haz. Hadiye Tuncer), Ankara 1964.
- BELDICEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar*, Ankara 1985.
- BOSTAN, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.
- CİN, Halil, Gül Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Adana 2000.
- DOĞRU, Halime, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.
- İNALCIK Halil, *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2000.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, İstanbul 1993.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, I, (çev. Halil Berktaş), İstanbul 2007.
- İNALCIK, Halil, *Tanzimât ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992, s.88-90.
- Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, (Sad. Zuhuri Danışman), İstanbul 1972.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1991.
- MUMCU, Ahmet, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İstanbul 1985.
- OFLAZ, Mustafa , “Tahrir”, *Yeni Türkiye*, III, Ankara 2000, s.522-535.
- OFLAZ, Mustafa, “Osmanlı Dirlik Sistemi”, *Türkler*, X, Ankara 2002, s. 224-235.
- ORHONLU, Cengiz, “Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risale “Risâle-i Terceme”, *Belgeler*, IV/7-8 (1967), s.39-48.
- ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, *İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi (Ord. Prof. İ.Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı)*, XXXII (Mart 1979), İstanbul 1979.
- ÖZKAYA, Yücel, Canikli Ali Paşa'nın Risalesi “Tedabirü'l Gazavât”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII(12-13), Ankara 1973.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara 1994.
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985.
- YERASIMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (Çev. Babür Kuzucu), İstanbul 2000.